

Rampspoed en Religie

Confessionele ontwikkelingen in de vroegmoderne grensstad Sittard

Eindscriptie van Jelle Backhuis (s4137329)

Begeleidende docent: Mw. Prof. Dr. M. Monteiro

Datum: 15-01-2015

¹ P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittardt* (Sittard, 1993), 86-87.

Inhoudsopgave

- Inleiding
- Confessionalisering in de Republiek
- Religieuze diversiteit in het land van Gulik
- Sittard: omgangsoecumene?
- Conclusie

Inleiding

Vanaf het begin van de zestiende eeuw regeerde hertog Johan III van Gulik en Berg (1516 - 1539) het hertogdom Gulik religieus gezien vanuit een zekere hervormingsgezindheid. Vanuit humanistisch gedachtegoed en geïnspireerd door Erasmus geloofde hij in een zekere mate van individuele geloofsvrijheid, binnen een katholieke kerk.² Hoewel zijn zoon getracht heeft deze vrijheid teniet te doen, is er als het ware altijd een hervormingsgezinnd klimaat blijven bestaan. Zodoende was er de gelegenheid voor anders gelovigen om zich te vestigen in het katholieke Gulik, ondanks dat er in het Duitse rijk veelal sprake was van het *Cuius Regio, Eius Religio*, ofwel: "wiens gebied, diens geloof".³ Mede door dit klimaat laat de Reformatie het hertogdom Gulik dan ook alles behalve onberoerd, waardoor de bevolking niet langer homogeen katholiek is. Deze constellatie van het samenwonen en leven van verschillende religieuze groepen komt in beweging naar aanleiding van een patstelling na een erfstrijd in de jaren 1609-1614, waarover later meer.⁴

De protestanten, in Gulik vooral calvinisten, worden gedurende de zestiende en zeventiende eeuw gediscrimineerd. Zo betalen zij andere belasting, moeten zij vaak hun religie belijden in schuilkerken en worden zij verschillende steden uitgejaagd. Toch kunnen deze protestanten in grote mate hun confessie belijden en in het hertogdom leven. Door oorzaken die later aan bod zullen komen in dit onderzoek, in het hoofdstuk Religieuze diversiteit in het land van Gulik, ontstaat er een arrangement van *confessionele co-existentie*.

In het hertogdom Gulik, op de grens met de Republiek ligt de kleine vestingstad Sittard. Deze stad behoort sinds het jaar 1400 tot het hertogdom Gulik.⁵ In de zestiende eeuw krijgt de Reformatie, in navolging van het hertogdom, ook grip op dit perifere gebied. Het protestantisme, voornamelijk het calvinisme, krijgt een grote schare aanhangers. In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw groeit deze gemeenschap gestaag tot ongeveer 500 hervormden op een totale bevolking van ± 2100 Sittardenaren.⁶ Deze confessioneel gemengde samenleving staat centraal in dit onderzoek. De hoofdvraag luidt als volgt: wat was de religieuze situatie in de stad Sittard in de zeventiende eeuw en hoe ontwikkelde deze zich in de loop van de zeventiende eeuw? Er zal veel aandacht worden besteed aan het begrip tolerantie en de invulling van dit begrip. Historiografisch zal er daarom gekeken

² A.E.L. Jonkergouw, *Sittard Gulikse stad* (Sittard, 1977), 36.

³ P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000), 215.

⁴ M. Hagemann e.a. (red.), *Der Jülich- Kevische Erbstreit 1609* (Dusseldorf, 2011).

⁵ A.E.L. Jonkergouw, *Sittard Gulikse stad* (Sittard, 1977), 12.

⁶ J.M.A. Kreukels, *De archieven van de hervormde gemeente Sittard 1572 – 1973* (Sittard 1987), 6 -12; P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittardt* (Sittard, 1993), 108.

worden naar de discussies over religieuze tolerantie in de Republiek, waar er al sinds de zeventiende eeuw wordt geschreven over tolerantie.

Hoewel het hervormingsgezinde klimaat reeds in de zestiende eeuw tot stand komt, zal het jaar 1609 het beginpunt vormen voor dit onderzoek. De vernietiging van Sittard in 1677 en de nasleep van deze vernietiging zullen het eindpunt vormen. Om hier antwoord op te geven zal allereerst het begrip *omgangsoecumene*, als ook de andere begrippen *Confessionalisering* en *confessionele co-existentie*, uitgewerkt moeten worden. Dit zal gebeuren in de status quaestionis. Er zal daarbij een verdere verantwoording worden gegeven waarom de terminologie vanuit het debat rondom de Republiek ook toepasbaar is op het Gulikse hertogdom.

Het onderzoek is in verschillende deelvragen opgedeeld om zo tot een duidelijk antwoord van deze hoofdvraag te komen. Allereerst zullen de hiervoor al aangestipte begrippen in hun context geplaatst worden. Er zal getracht worden een beknopte historische achtergrond te bieden achter de totstandkoming van de Republiek en haar omgangsoecumene. Dit om te kijken waar de ideeën over tolerantie en Confessionalisering vandaan komen. Over de mate van tolerantie in de Republiek wordt immers al gediscussieerd zolang de Republiek bestaat. Daarna zal kort het bisdom Luik, waarbinnen Sittard valt, bestudeerd worden. Hoeveel invloed had de bisschop op de stad en wat voor effect had dit op de religieuze structuren in Sittard? Hierna zal de situatie in het hertogdom Gulik verder worden uitgewerkt. Door tal van gebeurtenissen zal de zeventiende-eeuwse samenleving dusdanige omwentelingen meemaken die de maatschappij definitief veranderen.

Tot slot zal er worden toegelegd op de grensstad Sittard, het daadwerkelijke onderwerp van dit onderzoek. Het in de drie hiervoor afgaande hoofdstukken geschapen beeld zal worden toegepast op Sittard om zo te komen tot een duidelijk antwoord op de hoofdvraag.

Status Quaestionis

Om deze historische ontwikkeling van een homogeen katholieke leefwereld naar een realiteit waarin verschillende confessionele groepen naast en vooral ook met elkaar leven goed te kunnen begrijpen, is er gekozen om in dit onderzoek terug te grijpen op een wetenschappelijk debat over *Confessionalisering* in de Republiek der zeven verenigde Nederlanden. Hiervoor zijn drie redenen te geven. Allereerst is er, zij het gespiegeld, een soortgelijke situatie te vinden in beide gebieden. In de Republiek leven, naast de publiek bevoorrechte calvinistische kerk, verschillende confessionele minderheden.⁷ Verder behoort Sittard niet tot de Republiek, maar ligt het geografisch gezien wel in de Lage Landen, een gebied dat confessioneel gezien een grote lappendeken is.⁸ Dit gebied maakt tal van ontwikkelingen mee in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw. Van de Beeldenstorm in 1566 tot de vrede van Westfalen in 1648 is er een grote strijd tussen de aanhangers van de katholieke kerk en de protestanten, een strijd die in de gehele Lage Landen voelbaar is. Verder valt de stad Sittard onder het bisdom Luik, waardoor er ook vanuit Luik invloed wordt uitgeoefend. Zowel politiek als confessioneel is er vanuit de Republiek, namelijk vanuit Maastricht constant contact. Vanuit het oosten is Sittard de laatste stad tot Maastricht, hetgeen naast nauwe handelscontacten zal leiden tot het feit dat Sittard meermaals in verschillende oorlogen betrokken zal worden. Tot slot wordt er, hetgeen misschien nog wel belangrijker is, al zolang de Republiek oud is een debat gevoerd over de confessionele samenleving in de Republiek, nu ook wel de *omgangsoecumene* genoemd.⁹ Dit heeft geleid tot een goed bediscussieerde begrippenset, die hier waar mogelijk gebruikt zal worden.

De terminologie die in de inleiding gebruikt wordt is ontstaan na een lange traditie van wetenschappelijk debat. Het begrip *omgangsoecumene* van Nederlandse historicus W. Frijhoff houdt in dat de seculiere, burgerlijke wetgeving boven het religieuze belang staat.¹⁰ Er was sprake van een publiekelijk bevoorrechte kerk, toch was dit niet de staatskerk. Deze omgangsoecumene zou leiden tot enige vorm van religieuze vrijheid. Deze vrijheid duidt vooral op de vrijheid van geweten zoals aangenomen in de Unie van Utrecht, waarbij geen enkele inwoner van de Republiek vervolgd zou worden om zijn of haar geloof of verplicht lid

⁷ Hans Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland* (Assen-Maastricht, 1992), 24.

⁸ Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum, 2006), 139-140.

⁹ Willem Frijhoff, *Embodied Belief* (Hilversum, 2002), 43.

¹⁰ Willem Frijhoff, "Religious toleration in the United Provinces": from 'case' to 'model', in: R. Po-Chia Hsia en Henk van Nierop (red.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge, 2002), 27-52, alhier 35.

te worden van deze publieke kerk.¹¹ Toch is er geen sprake van echte vrijheid, Frijhoff duidt dit eerder als *confessionele co-existentie*.¹² Dit vooral omdat het begrip tolerantie tegenwoordig een te positieve connotatie heeft. Hoewel bijvoorbeeld katholieken in de Republiek mochten blijven wonen en werken, konden zij nooit meer zijn dan tweederangsburgers. De inwoners van de Republiek werden dagelijks geconfronteerd met mensen van een ander geloof en konden hier dus niet om heen. Zo ontstond er, vanuit dit idee van vrijheid van geweten, een omgangsoecumene.¹³ Hiernaast is er het begrip *Confessionalisering*. Dit omvat de consolidatie van de verschillende religieuze stromingen, door de elites van de betreffende confessie. Naast de publieke kerk, creëerde iedere richting een eigen religieuze identiteit, met eigen opvattingen.¹⁴

Deze begrippen van Frijhoff komen voort uit een debat dat gaat over *tolerantie* in de Republiek. De historicus Peter van Rooden toont in zijn boek *Religieuze regimes, over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* hoe de beeldvorming over deze tolerantie en de invulling van dit begrip verandert van de achttiende tot en met het begin van de twintigste eeuw.¹⁵ Van Rooden toont ons hoe de geschiedschrijving, in de moderne zin van het woord, van de publieke kerk begint in het eerste kwart van de negentiende eeuw. Bij de auteurs Ypey en Dermout komt een religieus nationalisme tot uiting, met sterk antikatholieke neigingen.¹⁶ De protestantse geestelijkheid kwam in dienst te staan van het nieuwe koninkrijk, waarbij de meeste onderlinge geschillen plaats maakten voor een samenhang als natie. Dit kwam onder andere door de opleiding aan nationale instellingen voor hoger onderwijs.¹⁷ Volgens onder andere Ypey en Dermout zat het calvinisme in de volksaard van de inwoners van het Nederlandse koninkrijk. De ware Nederlander was hervormd, voor het tirannieke katholicisme was geen plaats.

Op deze uiting kwam veel kritiek in de loop van de negentiende en de twintigste eeuw, toont ons de historicus John Paul Elliot.¹⁸ Deze kritiek uit zich in een drietal

¹¹ Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum, 2006), 170.

¹² Willem Frijhoff, "Religious toleration in the United Provinces": from 'case' to 'model', in: R. Po-Chia Hsia en Henk van Nierop (red.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge, 2002), 27-52, alhier 37.

¹³ Willem Frijhoff, *Embodied Belief* (Hilversum, 2002), 40.

¹⁴ Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum, 2006), 170.

¹⁵ Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1580-1990* (Amsterdam, 1996), 147-168.

¹⁶ Van Rooden, *Religieuze regimes*, 156.

¹⁷ Ibidem, 158.

¹⁸ John Paul Elliot, *Protestantization in the Northern Netherlands, a case study: the classis of Dordrecht, 1572-1640* (Michigan, 1990), 6-47.

geschiedschrijvende stromingen zien. Dit zijn grofweg de liberale protestanten, de orthodoxe calvinisten en de katholieken. Deze drie stromingen van geschiedschrijving verschillen op verschillende punten van elkaar. Zo geloven de liberale protestanten onder andere, als voorlopers op het Nederlandse liberalisme in vooruitgang via pluriformiteit in de samenleving. De Reformatie kwam toen "het tijd was".¹⁹ De Calvinistische geschiedschrijvers zien de Reformatie als bestaansrecht van de Republiek. Zij werpen zich op als tegenstanders van het liberalistische ideaal van vrijheid van geweten en het persoonlijke geloof. Religieuze beleving is het kernbegrip.²⁰ Tot slot zijn er de minderheidsgroep van katholieken die het protestantisme, ongeacht liberaal of orthodox, zien als de vernietiging van de universele kerk. Deze zou met machtsmiddelen de Nederlandse Republiek zijn opgelegd.²¹

Toch lijkt er consensus te zijn gevonden tussen deze historici en wel op het punt van *Protestantisering*. Deze term gaat met name terug tot wijlen de historicus dhr. P. Geyl (1887-1966), uit de liberaal protestantse hoek. Zijn Protestantiseringthese houdt in dat de maatschappij protestants gemaakt is. In beginsel was er sprake van een kleine militante minderheid, de calvinisten. De publieke kerk, onder de hervormde beweging zou de meerderheid van de bevolking voor deze kerk moeten krijgen.²² Op drie punten oefenden deze protestanten hun invloed uit, namelijk via de armenzorg, het mogen uitoefenen van publieke functies. Verder verzorgden de calvinisten ook de scholing.²³ Hij vindt aansluiting bij de katholieke historicus Rogier (1894-1974). Deze stelt dat er weinig geweld is gebruikt om te protestantiseren, veeleer zijn er sociaal, cultureel en economische instrumenten gebruikt om te bekeren, wat vooral van onderaf gebeurde.²⁴

Twijfels op deze theorie komen van de historicus van Gelder. Hij vraagt zich af hoeveel macht de clerici daadwerkelijk hadden? Veel meer spreekt hij van een far reaching tolerance onder een vrijwillige publieke kerk. De kerk was vrijwillig, omdat men geen lid hoefde te worden. De staat greep zo min mogelijk in wanneer het om confessionele zaken ging. Van Gelder ziet veel meer een tegenstelling tussen de Erasmusiaanse regenten en de radicale calvinisten.²⁵ Baanbrekend is het boek *Bavianen en Slijkgeuzen* van de historicus van Deursen. Hij verplaatst het onderzoek van een centraal nationaal discourse naar de

¹⁹ Elliot, *Protestantization in the Northern Netherlands*, 10.

²⁰ Ibidem, 12.

²¹ Ibidem, 15.

²² Ibidem, 48.

²³ P. Geyl, "De Potestantisering van Noord-Nederland", in G.A.M. Beekelaar e.a. (red), *Vaderlands Verleden in Veelvoud* (Den Haag, 1975), 209-221, alhier 218.

²⁴ John Paul Elliot, *Protestantization in the Northern Netherlands, a case study: the classis of Dordrecht, 1572-1640* (Michigan, 1990), 22.

²⁵ John Paul Elliot, *Protestantization in the Northern Netherlands, a case study: the classis of Dordrecht, 1572-1640* (Michigan, 1990), 27-30.

regionale synodes.²⁶ Onder andere de "liefhebbers" werden door van Deursen ontdekt, een groot aantal mensen dat niet bij een kerk was ingeschreven. Uiteindelijk toont van Deursen dat de macht van de publieke kerk groot was door onder andere de macht van de "sociale" sacramenten: de doop, de communie en het huwelijk.²⁷

Uiteindelijk is dit begrip geëvolueerd tot *Confessionalisering*. Dit begrip houdt een verkokering in van de verschillende confessionele groeperingen in de Republiek. Iedere groepering had haar eigen leerstellingen en geloofspraktijken voor haar eigen achterban. De politieke macht steunde echter één van deze verschillende richtingen. Deze, in de Republiek de Calvinistische kerk, kreeg dan de rol van publieke en openbare kerk en het recht op de openbare eredienst, onderwijs en andere maatschappelijke terreinen.²⁸

Nu is het belangrijk te vermelden dat deze terminologie ontwikkeld is voor de Republiek, waar, ondanks grote diversiteit op provinciaal en lokaal niveau, sprake is van een enige vorm van Confessionalisering. Over het hertogdom Gulik is niet op zodanige manier geschreven. Geprobeerd zal worden om deze begrippenset toch toe te passen, om zo aansluiting te vinden bij het grotere, nationale debat over religieuze structuren.

²⁶ Elliot, *Protestantization in the Northern Netherlands*, 34-35.

²⁷ Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten Eendracht* (Den Haag, 1999), 356.

²⁸ Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum, 2006), 170.

Confessionalisering in de Republiek

In dit hoofdstuk zal er allereerst een beeld worden gegeven van de Republiek in het laatste kwart van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw. Hoewel dit een tijdspanne van 75 jaar betreft, zal dit een beknopte weergave zijn. Er zal getracht worden een algemeen beeld te geven, omdat het te ver gaat om in dit onderzoek te kijken naar de grote diversiteit op regionaal niveau. Hierna zal het beeld geografisch gezien worden uitgerekt naar de Lage Landen. Allereerst omdat er door de tachtigjarige oorlog een grote verbondenheid is tussen de gebieden, gevolgd door een duidelijke scheiding. Verder ook om een beeld te schetsen van het bisdom Luik, waarin Sittard, het daadwerkelijk onderwerp van dit onderzoek valt. Door het noorden en zuiden met elkaar te vergelijken zal er hopelijk een duidelijk beeld ontstaan van de religieuze verschillen tussen beide gebieden, waarna later in dit onderzoek de doorwerking van deze verschillen in en op Sittard zal worden bestudeerd.

In de Republiek was er sprake van een duidelijke hiërarchie tussen de verschillende Christelijke stromingen met de calvinistische kerk bovenin de machtspiramide, gevolgd door de verschillende andere protestantse stromingen, toch veel meer gezien als concurrenten dan als daadwerkelijk vijandig, met onderaan de Katholieken. Deze laatste groep zou nooit meer kunnen worden dan tweederangs burger.²⁹ Hier zien we dat de tolerantie in de Republiek niet echt tolerantie is. Hoewel katholieken relatief vrij zijn om te wonen en werken in de Republiek, worden zij stelselmatig achtergesteld. Vandaar dat de historicus Frijhoff het idee van de *confessionele co-existentie* heeft ontworpen.³⁰ Katholieke burgers konden immers geen burgerschap verkrijgen en geen publieke functies vervullen.

Het is echter uniek in het Europa van de zeventiende eeuw dat er verschillende godsdiensten deel uitmaken van een maatschappij. In de andere landen waar de Reformatie de eenheid verstoort zou hebben, werd deze hersteld, zodat religie en de staat overeenkwamen. In de Republiek bleef deze verdeeldheid intact.³¹ In navolging van deze verdeeldheid trad een proces van *Confessionalisering* op. De kerk trachtte, met succes, haar greep op het sociale leven van de bevolking te versterken. Zo verkokerde de confessionele groepen, iedere geloofsrichting had haar eigen kerken en armenzorg.³² Dit betekende echter niet dat er sprake was van gelijkheid. Zo moesten katholieke inwoners vaak het stadsbestuur

²⁹ Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum, 2006), 178.

³⁰ Willem Frijhoff 'Religious toleration in the United Provinces: from 'case' to model', in R. Po-Chia Hsia en Henk van Nierop (red.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge, 2002), 27-52, alhier 27.

³¹ Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag, 1999), 352.

³² Frijhoff, *1650*, 353.

omkopen, zodat de erediensten, die achter gesloten deuren in schuilkerken gevierd werden, toch oogluikend werden toegestaan.

Het protestantisme in de lage landen vindt zijn oorsprong voornamelijk in steden die nu in Vlaanderen liggen. Vanuit deze zuidelijke Nederlanden verspreidde zich de hervormingsgezindheid agressief via de Beeldenstorm in 1566 naar het noorden, met een blijvende invloed. In de noordelijke Nederlanden was de protestantse bevolking, voor zover als een entiteit te duiden, nog zoekende.³³ Hierdoor hadden zuidelijke immigranten de macht om de inhoud van de religieuze maatschappij hier te wijzigen. In het zuiden werd het protestantse immers hard aangepakt.

In het bisdom Luik treedt naar aanleiding van het concilie van Trente (1545-1564), in navolging van heel katholiek Europa, een sterke katholieke hervorming op, de *Contrareformatie*. Een van de doelen is het terugbrengen en bestrijden van het protestantisme. In de zuidelijke Nederlanden blijkt deze Contrareformatie erg effectief te zijn, waardoor velen, zoals hiervoor gezien, vluchten. Naast vele vluchtelingen richting de Republiek, zullen enkelen proberen een leven op te bouwen in het hertogdom Gulik. In deze jaren, 1566-1614, is het hertogdom op confessioneel gebied zoekende, waardoor veel protestanten, voornamelijk calvinisten, de kans nemen om zich hier te vestigen.³⁴ Deze hervormde minderheid zal sterk genoeg zijn om als gemeenschap allerlei discriminatie en vervolgingen te doorstaan, om zelfs te blijven groeien.³⁵

Een van de wapens van deze contrareformatie is de jezuïeten orde, en in mindere mate de dominicaner orde. Vooral deze laatste zullen een vaste voet aan de grond krijgen in Sittard. Door middel van hun goede onderwijs zullen de *honden van de heer* strijden tegen de reformatorische ontwikkelingen in Sittard. Uit onderzoek van dhr. van Luyn blijkt dat deze interne katholieke hervorming geen moment te vroeg komt in de maasvallei. Zo leefden er elf van de dertien geestelijken in het ambt Born samen met hun dienstmeid, waren er in de dertien parochies van het ambt slechts zeven rechtmatig aangestelde pastoors te werk en werden zeker vier van deze pastoors bij visitaties als onwetend bestempeld.³⁶

Vanuit Luik worden verschillende kloosterordes aangemoedigd om zich te vestigen in Sittard. In het hoofdstuk **Sittard: omgangsoecumene?** zal verder gekeken worden welke

³³ Willem Frijhoff, 'Religious toleration in the United Provinces: from 'case' to 'model', in R. Po-Chia Hsia en Henk van Nierop (red.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge, 2002), 27-52, alhier 48.

³⁴ Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum, 2006).

³⁵ J.M.A. Kreukels, *De archieven van de hervormde gemeente Sittard, 1572-1973* (Sittard, 1987), 8.

³⁶ P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittardt* (Sittard, 1993), 116.

ordes zich hier dan ook daadwerkelijk vestigen, en voor hoelang. Belangrijk om te vermelden in dit hoofdstuk is de machtsstrijd tussen hertog en bisschop. Beide proberen hun invloed te vergroten, onder andere in Sittard.

Via kloosterordes en visitaties hoopt de bisschop enerzijds zijn invloed te vergroten. Voor de hertog gaat dit via patronage van kerken en het financieel steunen van de geestelijkheid in de stad. Van dit getouwtrek om de invloedssfeer te vergroten profiteert de lokale geestelijkheid optimaal. De nieuwe kloosters en kerk die in Sittard in de loop van de zeventiende eeuw worden gebouwd zijn, zijn grootser dan ooit te voren. Ook vanuit de Republiek wordt op dit gebied invloed uitgeoefend. Vanuit Maastricht, waar de broeders dominicanen vrezen voor de protestantse machthebber, wordt in Sittard geprobeerd een klooster op te zetten, als toevluchtsoord.³⁷ Zo is er zowel vanuit de Republiek als vanuit het bisdom een bepaalde vorm van invloed.

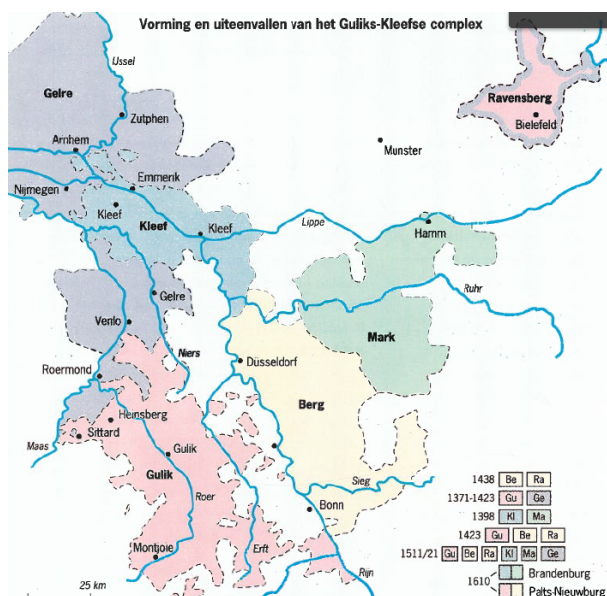
37

Religieuze diversiteit in het land van Gulik (1609-1672)

Zoals eerder vermeldt, is de terminologie uit de inleiding niet zomaar toe te passen op het hertogdom Gulik. Toch zal in dit onderzoek getracht worden aan te tonen dat deze begrippen wel degelijk toepasbaar zijn op het hertogdom en zo ook op de stad Sittard. In dit hoofdstuk zal een beeld geschetst worden van het hertogdom Gulik vanaf het jaar 1609 tot en met het jaar 1672, wanneer een belangrijk document officieel bekrachtigd wordt: het *Religionsvergleich*.

Voor dit onderzoek wordt de geschiedenis van Gulik vanaf het jaar 1609 belangrijk. Op 25 maart van dat jaar sterft de geesteszieke hertog Johan Willem kinderloos en dus als laatste hertog van de naam Gulik.³⁸ Twee Lutherse vorsten, namelijk de hertog van Brandenburg en de hertog van Pfalz-Neuburg azen op de overname van het hertogdom, hetgeen leidt tot een strijd: De Gulik – Kleefse opvolgingsstrijd van 1609 tot 1614. Toch komt het niet tot een oorlog. Door het twaalfjarig bestand is er eindelijk, zij het tijdelijk, vrede in de Lage Landen. Deze vrede willen onder andere de Republiek en Spanje behouden. Zo wordt er niet openlijk een kant gekozen, maar onderhandeld. Zo lukt het in 1614 om bij het verdrag van Xanten te komen tot een verdeling van het hertogdom onder de twee vorsten. In naam is het echter nog een hertogdom, geleid door beide hertogen, de deling van het hertogdom vindt pas definitief plaats in het jaar 1660.³⁹

Met name dit laatste is van belang voor de confessionele ontwikkelingen. De hertog van Brandenburg heeft zich namelijk bekeerd tot het calvinisme om zo steun van de Republiek te vergaren. De hertog⁴⁰ van Pfalz-Neuburg heeft zich bekeerd tot het katholicisme om zo van Spanje en de verschillende, omliggende Duitse vorstendommen steun te krijgen. Het Gulikse grondgebied is van belang, omdat via de Rijn en de Maas veel handel wordt bedreven naar de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden vanuit verschillende Duitse vorstendommen en vice versa.

³⁸ Schulze, Winfried, 'Der Jülich-Klevische Erbfolgestreit als deutscher und Europäischer Konflikt', in Manuel Hagemann (red.), *Der Jülich-Klevische Erbstreit 1609* (Düsseldorf, 2011), 1-26, alhier 4.

³⁹ P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittardt* (Sittard, 1993), 98.

⁴⁰ Van Luyn, *Stadt Sittardt*, 99.

Ook is de Republiek verder omringd door katholieke vorstendommen en zou een bondgenoot belangrijk zijn. Andersom geldt dit ook voor de omliggende landen.⁴¹

Er is dus geen sprake van gelijkheid tussen de verschillende confessies, veel meer is er sprake van een *co-existentie*. Uiteindelijk krijgen protestanten in het jaar 1672 met het *Religionsvergleich* in het hertogdom Gulik evenveel rechten als de katholieke inwoners en is er sprake van een gelijkwaardigheid en vrijheid van het openbaar belijden van de eigen religie.⁴² Zo komt er een einde aan 63 jaar lange onderhandelingen. Deze onderhandelingen worden echter vooral intern gevoerd tussen de beide hertogen en vaak onderbroken door oorlog.

Extern wordt het steeds moeilijker voor de vorst van Pfalz-Neuburg, die het Gulikse hertogdom over zal nemen, om zijn neutraliteit te behouden. Zijn interne geloofspolitieke, namelijk de steeds verdere onderdrukking van protestanten in zijn deel, zorgt voor steeds meer bemoeienis. Zeker vanaf 1618, wanneer de dertigjarige oorlog in volle hevigheid los barst. Met name het oostelijkste deel van Gulik, rondom de stad Sittard krijgt uitvoerig te maken met de oorlog. Doordat dit gebied bij Maastricht ligt, een belangrijke vestig voor de doorvoer in de maasvallei, vormt het strategisch gezien een belangrijke uitvalsbasis. Zo wordt het in 1624 veroverd door Spaanse troepen, waarna het in 1632 tijdelijk bezet wordt door Staatse troepen. Met Spanje heeft de hertog een coalitie moeten sluiten, om zo niet overrompeld te worden. Dit heeft echter geleid tot inkwartiering van soldaten en grotere betrokkenheid bij de oorlog.

Na 1648 volgt een periode van relatieve vrede. In deze periode zullen de onderhandelingen van het *Religionsvergleich* dan ook vorderen en zal er een overeenkomst komen, waarin religieuze vrijheid wettelijk gewaarborgd wordt in beide delen van het hertog. Het jaar 1609 zal als normaaljaar worden aangenomen: "die Catholische Römiſche, wie auch die andere christliche Religion wie sowol im Römischen Reich ass dem vorstehenen Fürstenthumb Cleve und Grafschaft von der Marck in offentlichen Gebrauch und Übung auch in diesem Fürstenthumb Jülich an einem jeden Ort offentlich zü uben und zuugebrauchen, zuzulassen, zu continuiren, und zu manuteniren und darüber Niemand an seinem Gewissen noch Exercitio zu turbiren, noch zu betrüben."⁴³

⁴¹ Simon Groenveld, 'Der Der Jülich-Klevische Erbfolgestreit aus sicht der Niederlande um 1592-1614', in Manuel Hagemann (red.), *Der Jülich-Klevische Erbstreit 1609* (Düsseldorf, 2011), 27-43, alhier 28.

⁴² P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittardt* (Sittard, 1993), 121.

⁴³ A.M.P.P. Janssen, 'Katholiek versus protestant in Sittard', *Monografieen uit het land van Sittard* (Sittard, 1998), 12, 6.

Sittard: omgangsoecumene?

In dit hoofdstuk zullen een tweetal zaken besproken worden. Allereerst zal er een beeld worden geschetst van Sittard in de zeventiende eeuw, met de nadruk op religieuze structuren, waarbij de hiervoor besproken begrippen toegepast zullen worden. Hierna zal de literatuur over Sittard aan bod komen. Er zal gekeken worden naar overeenkomsten en verschillen. Welke tendensen ontstaan er door de tijd heen?

Sittard ligt in het deel van de hertog van Pfalz-Neuburg en behoort zodoende tot het katholieke deel van het hertogdom Gulik. Het Sittard van de vroegmoderne tijd valt het best aan te duiden als perifeer, wat heeft geleid tot minimaal bronmateriaal. De stad en haar ommeland worden amper genoemd in de boekwerken die meer behelzen dan de daadwerkelijke stad. In de grote synodevergaderingen in Gulik wordt de stad Sittard bijvoorbeeld slechts tweemaal genoemd.⁴⁴ Dit heeft als gevolg dat de geschiedschrijving over de stad voornamelijk uit de eigen regio komt.

In Sittard is, zoals eerder gezien in navolging van het gehele hertogdom, sprake van een groeiende hervormde minderheid. Dit segment van de bevolking wordt gedurende de zestiende en zeventiende eeuw in meer of mindere mate gediscrimineerd, maar krijgt wel enigszins de ruimte om in de stad te leven. In 1618 echter worden de protestanten uit Sittard verjaagd.⁴⁵ Na de inname van Sittard in 1632 door de Staatse troepen, verandert de situatie voor de calvinisten in Sittard. Steeds meer vrijheden krijgen ze. Zo mogen zij in 1637 een kerk bouwen, zij het dat deze gebouwd wordt als brouwerij, om zo niet te veel te provoceren.⁴⁶

Deze hervormde minderheid wordt van bovenaf verboden, maar toch op regionaal niveau vaak

gedoogd.⁴⁷ Er is in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer sprake van een omgangsoecumene, verschillende confessionele groepen die met elkaar co-existeren. Dit alles verandert in het laatste kwart van de zeventiende eeuw door twee gebeurtenissen. Allereerst is er het hiervoor al genoemde *Religionsvergleich*. Verder voltrekt zich in Sittard in

Hervormde kerk, voltooid in 1637 en laatstelijk gerestaureerd van 1975 - 1978.

⁴⁴ Albert Rosenkranz, *Reformierte Bergische Synoden* (Dusseldorf, 1963), I: 75 en 93.

⁴⁵ A.M.P.P. Janssen, 'Katholiek versus protestant in Sittard', *Monografien uit het land van Sittard* (Sittard, 1998), 12, 9.

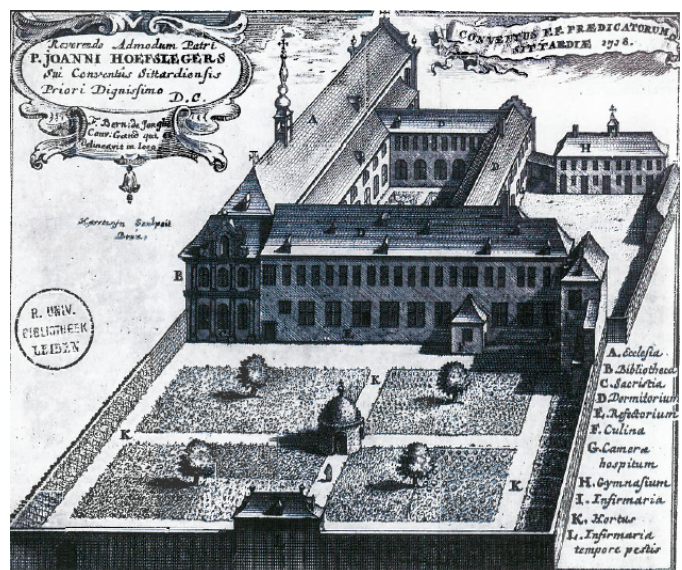
⁴⁶ Jan Maarten Coolsma, *Verborgten verleden* (Sittard, 1987), 12-14.

⁴⁷ Coolsma, *Verborgten verleden*, 16.

het 1677 een ramp: door Franse troepen wordt vanuit Maastricht de gehele stad in puin gelegd.⁴⁸ Slechts 68 huizen en het klooster van de Dominicanen blijven overeind, de rest gaat in vlammen op.⁴⁹ Na deze destructie verloopt de wederopbouw van Sittard maar moeizaam. Het lijkt er dan ook op dat de confessionele rivaliteit plaats maakt voor een stadse samenhang. Zo wordt de afgebrande protestantse "brouwerij"-kerk herbouwd als volwaardige kerk en krijgt de hervormde gemeente het recht in 1683 om de klokken te luiden, een eigen school en een eigen begraafplaats.⁵⁰

Naast de ontwikkelingen in de protestantse gemeenschap, is er, op katholiek gebied, een grote religieuze bloei binnen de stad Sittard. Vanaf 1626 vestigen zich verschillende broeder en zusterordes zich in Sittard. De broeders dominicanen zullen dan de eerste zijn die zich hier, vanuit Maastricht vestigen. Een van de redenen is de groeiende onrust in de Republiek. In 1632 wordt de verhuizingen officieel ingehuldigd.⁵¹ Slechts vier jaar later worden zij in 1636 gevolgd door de Jezuïeten, zij het dat deze maar tien jaar blijven. Ook de Ursulinen zullen slechts tijdelijk, van 1644 tot 1648, blijven. De zusters dominicanessen die vanuit Luik naar Sittard komen in 1649 blijven tot aan de Franse tijd in de negentiende eeuw.⁵²

Deze Dominicanen en Dominicanessen komen tot grote bloei in Sittard en zullen een grote rijkdom verwerven, mede door een machtsstrijd tussen de bisschop en de hertog. Beide proberen hun machtsbasis uit te breiden, hetgeen leidt tot financiële hulp en verschillende vormen van patronage. Bij de bouw van een compleet nieuw complex voor de Dominicanen zal hertog

Wolfgang Willem zoveel betalen dat het de broeders aan niets ontbreekt. De invloed van de monniken is merkbaar in alle aspecten van de Sittardse samenleving. De onderwijsinstelling aan het klooster verwerft grote bekendheid tot ver buiten de grenzen. De stadsheilige, Rosa

⁴⁸ J.M.A. Kreukels, *De archieven van de hervormde gemeente Sittard, 1572-1973* (Sittard, 1987).

⁴⁹ N.G.H.M. Eussen, 'De Fans-Nederlandse oorlog van 1672-1679 en de gevolgen voor Sittard en de omgeving', in P.L. Nève (red.), *Sittard, uit bronnen geput* (Sittard, 1993), I: 254.

⁵⁰ P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittardt* (Sittard, 1993), 121.

⁵¹ Van Luyn, *Stadt Sittardt*, 126.

⁵² A.H. Simonis e.a. (red.), *Sittard, historie en gestalte* (Sittard, 1971), 217-238.

de Lima, zal een Dominicanes uit de nieuwe wereld zijn, nadat het bidden tot haar ertoe heeft geleid dat de Pest uiteindelijk in Sittard relatief weinig schade uitricht.⁵³

Wanneer er gekeken wordt naar verschillen dan wel overeenkomsten tussen Sittard en de Republiek, om zo toch grip te krijgen op de bruikbaarheid van de hiervoor begrippen, zien we een aantal dingen. Allereerst is de publieke kerk in de Republiek de enige die mag dopen, trouwen en begraven.⁵⁴ In Sittard lijkt hier geen sprake van. De hervormde gemeenschap gaat niet ter doop bij de heersende, katholieke kerk. Clandestien wordt er in de eigen kringen gedoopt, gehuwd en begraven, totdat dit later wel legaal mag. Een ander belangrijk verschil is het ontbreken van de door van Deursen ontdekte liefhebbers. Hiervan lijkt geen sprake in Sittard, dan wel het gehele hertogdom Gulik. Dit komt vooral door de relatieve laatheid van de Reformatie in deze contreien. Hierdoor gebeurde het vreedzamer, dan in de Republiek, vooral ook omdat hier in beginsel geen oorlog door het land raasde. Wel is er sprake van een proces van Confessionalisering. De kerken van de verschillende confessionele richtingen in Sittard en hun volgelingen raken meer en meer verkokert binnen de eigen geloofsrichtingen. De leidende, tot 1672 openlijk bevoorrechte kerk is de katholieke. Zowel de hervormde als de katholieke gemeenschap regelt onder andere haar eigen armenzorg en scholing.

In de literatuur over Sittard wordt steeds teruggegrepen op een drietal kronieken uit de negentiende en begin twintigste eeuw. Dit zijn *Kurze Chronik von Sittard*, *Kronijk of geschiedkundige beschrijving van Sittard* en *Chronicon Conventus Sittardiensis* uit respectievelijk 1823, 1862 en 1923. Deze bronnen beschrijven Sittard in de zeventiende eeuw als een geplaagde stad. Oorlog en ziekte behoren er tot de orde van de dag, met de vernietiging van de stad in 1677 als dieptepunt. Wat wordt er geschreven over de religieuze samenleving in Sittard? Opvallend is dat er amper geschreven wordt over de protestantse gemeenschap in Sittard. In *Kurze Chronik von Sittard*, een chronologische opsomming van gebeurtenissen sinds 1243 (de verkrijging van het stadsrecht), wordt de komst van calvinistische predikanten in 1609 vermeld als eerste levensteken van eventuele hervormden in Sittard.⁵⁵ Er is een ophemeling van twee in Sittard werkzame pastoors die bekend staan als tegenstanders van de protestanten, namelijk Agricola en Frederik Adolf Reuter. Grote aandacht is er verder voor de komst van de verschillende monniken en nonnen in Sittard, zoals in *Kronijk of geschiedkundige beschrijving van Sittard*.⁵⁶

⁵³ P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittardt* (Sittard, 1993), 126.

⁵⁴ Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag, 1999), 356.

⁵⁵ A. Dunkel, *Kurze Chronik von Sittard* (1823), 17.

⁵⁶ J. Russel, *Kronijk of geschiedkundige beschrijving van Sittard* (1862), 42-49.

In de moderne historiografie zijn tussen 1971 en 1998 een achttal boeken geschreven die in meer of mindere mate betrekking hebben op de religieuze verhoudingen en structuren van het zeventiende-eeuwse Sittard. Over werken die nieuwer zijn dan die uit 1998 beschikken we helaas niet. Zoals eerder gezegd, beroepen de auteurs van deze boeken zich in ieder geval op de hiervoor genoemde kronieken en de archieven. Verder zijn verschillende boeken geschreven vanuit een agenda. Zo zijn *Stad Sittardt* en *Sittard, uit bronnen geput* geschreven naar aanleiding van het 750-jarig bestaan van het Sittard (dit naar het verkrijgen van het stadsrecht in 1243).⁵⁷ *Verborgene Verleden* is geschreven naar aanleiding van het 350-jarig bestaan van een protestantse gemeenschap in Sittard. Ook zijn het merendeel van de bronnen geschreven door en voor mensen uit de eigen Sittardse regio.

Discussie is in de literatuur, wellicht door het weinige beschikbare bronmateriaal, nauwelijks aanwezig. Vaak is er, zoals hiervoor vermeld een andere agenda. Of wordt het onderwerp vanuit een andere manier bekeken, zoals het verschil tussen A.M.P.P. Janssen, *Katholiek versus Protestant*, waar de frictie tussen beide confessionele groepen centraal staat en bijvoorbeeld het werk van wijlen N.G.H.M. Eussen, waarin intensief naar een bepaalde oorlog, namelijk de Frans-Nederlandse, wordt gekeken, met alle oorzaken en gevolgen voor Sittard op een rij. Uiteindelijk is in dit onderzoek echter geprobeerd om een duidelijk beeld te schetsen van de confessionele ontwikkelingen in Sittard, een Gulikse stad op de grens met de Republiek in een eeuw van oorlog en religieuze omwentelingen.

In de literatuur bestaat er over dit Sittard consensus. De geschiedenis van de stad in de zeventiende eeuw wordt veelal verteld als een chronologische lijn van rampspoed, gevolgd door een periode van wederopbouw. Toch ontbreekt de koppeling aan het grotere debat. Zowel richting het Duitstalige, omtrent Gulik, als in het Nederlandse debat. Dit laatste zal vooral zijn omdat Sittard in de genoemde periode slechts een jaar deel uitmaakt van de Republiek. Dat het slechts summier in de Duitstalige historiografie voorkomt, zal vooral komen doordat het gebied relatief perifeer is. Hoewel via Sittard de Maas bereikt kan en zal worden, is er verder weinig interesse voor dit gebied. De geschiedschrijving, op hier en daar een kleine vermelding na, blijft dan ook veelal voor en door Sittardse (amateur-)historici.

⁵⁷ P.L. Neve, "Voorwoord", in P.L. Neve (red.), *Sittard, uit bronnen geput* (Sittard 1993), I: IV.

Conclusie

Geprobeerd is Sittard weer te geven als speelbal van allerlei grotere machten, zowel profaan als sacraal, om een zo duidelijk mogelijke ontwikkeling door de tijd heen, gekoppeld aan een literatuuronderzoek, te laten zien. Om de zaken goed te kunnen duiden, is er gekeken naar het nationale debat over de Republiek, over een begrippenset omtrent samenlevingen in de zeventiende eeuw met een confessioneel gemengde samenleving. Omdat over de Republiek en haar confessionele beleid al sinds de zeventiende eeuw gediscussieerd wordt, is allereerst dit debat in beeld gebracht. Zo zijn de begrippen als Confessionalisering onmisbaar, wanneer er onderzoek gedaan wordt naar religieuze structuren in de zeventiende eeuw. Aan het einde van dit debat staat de historicus Willem Frijhoff, die onmisbaar is voor dit onderzoek. Uit de oude Protestantiseringstheorie stilt Frijhoff de Confessionaliseringstheorie met de daarbij horende begrippen als de omgangsoecumene en confessionele co-existentie. Bij deze Confessionalisering gaat het om een verkokering in de maatschappij, waarbij iedere kerk haar eigen leerstellingen en geloofspraktijken voor haar eigen achterban creëerde.

In de literatuur over Sittard of het hertogdom Gulik ontbreekt deze terminologie. Door een koppeling aan een groter, nationaal debat is het niet alleen mogelijk de hoofdvraag, "wat was de religieuze situatie in de stad Sittard in de zeventiende eeuw en hoe ontwikkelde deze zich in de loop van de zeventiende eeuw?", te beantwoorden, maar ook om dit in een groter, nationaal jargon te duiden. Duidelijk is de invloed vanuit de verschillende hoeken, waar vooral het *Religionsvergleich* van groot belang is geweest voor de confessionele geschiedenis van Sittard. Een homogeen katholieke samenleving is veranderd in een confessioneel gemengde. Na bijna een eeuw van onderdrukking en vervolging in meer of mindere mate ontstaat er religieuze vrijheid voor katholieken en protestanten. De omgangsoecumene, een samenleving waarin segmenten van een confessioneel gemengde samenleving, lijkt een stap verder te gaan door de religieuze vrijheid, die de vrijheid van geweten in de Republiek overtreft. Er is volledig poorterrecht voor zowel de hervormden als de katholieken. Wel zijn er in de stad zelf pesterijen, maar hierbij gaat het steeds om individuele gevallen. Na een bijna complete vernietiging van Sittard begint een periode van herbouw, die erg moeizaam verloopt. Wel zal Sittard herstellen onder het ideaal en de wetgeving van een religieuze gelijkheid tussen de christelijke confessies.

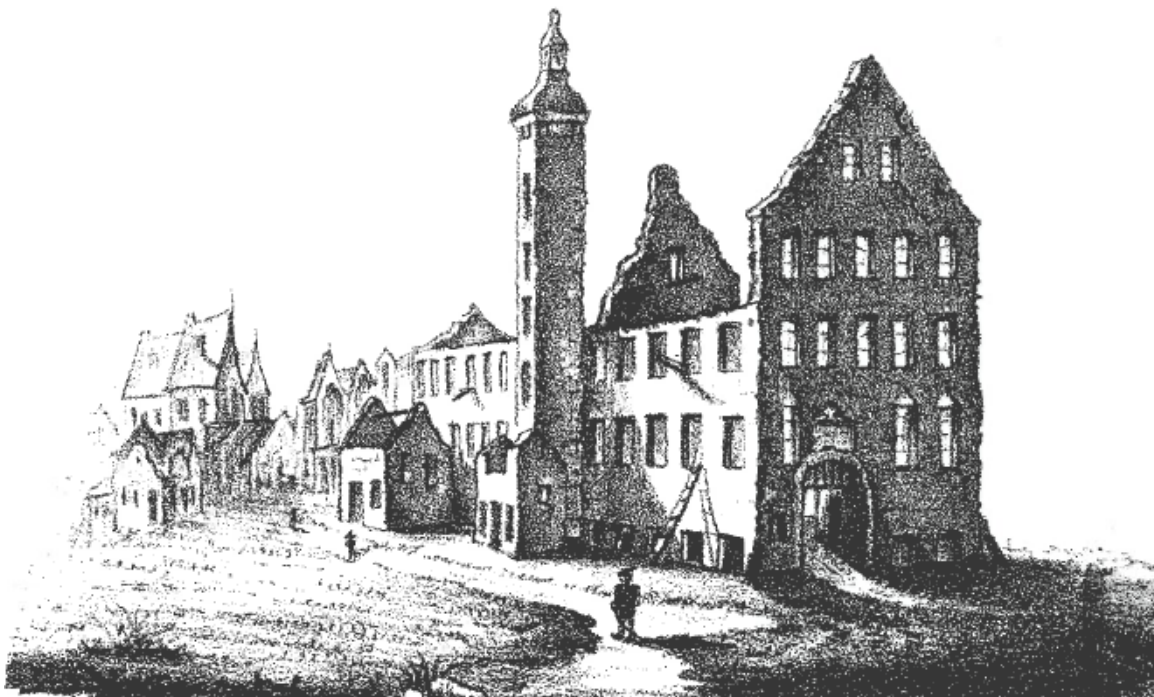
Gedrukte bronnen

- Dunckel, A., *Kurze Chronik von Sittard, von 900 bis 1755* (1823).
- Lymborch, S. Van, *De verwoesting van Sittard*, onbekend.
- Moulaert, P.B., *Chronicon Conventus Sittardiensis* (1911).
- Russel, J., *Kronijk van Sittard* (1862).

Literatuur

- Coolsma, Jan Maarten, *Verborgten Verleden* (Sittard, 1987).
- Deursen, A.Th. van., *Bavianen en Slijkgeuzen* (Assen, 1974).
- Duke, Alastair, *Reformation and revolt in the Low Countries* (Londen, 1990).
- Eijnatten, Joris van en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum, 2006).
- Elliot, John Paul, *Protestantization in the Northern Netherlands, a case study: the classis of Dordrecht, 1572-1640* (Michigan, 1990).
- Eussen, N.G.H.M., 'De Frans-Nederlandse oorlog van 1672-1679 en de gevolgen voor Sittard en de omgeving', in P.L. Nève (red.), *Sittard, uit bronnen geput* (Sittard, 1993), I: 237-270.
- Frijhoff, Willem en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag, 1999).
- Frijhoff, Willem, *Embodied belief* (Hilversum, 2002).
- Frijhoff, Willem, 'Religious toleration in the United Provinces: from 'case' to 'model'', in R. Po-Chia Hsia en Henk van Nierop (red.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge, 2002), 27-52.
- Groenveld, Simon, 'Der Jülich-Klevische Erbfolgestreit aus sicht der Niederlande um 1592-1614', in Manuel Hagemann (red.), *Der Jülich-Klevische Erbstreit 1609* (Düsseldorf, 2011), 27-44.
- Janssen, A.M.P.P., 'De relaties tussen het Sittardse St-Petruskapitel en de parochies uit de omgeving', in P.L. Nève (red.), *Sittard, uit bronnen geput* (Sittard, 1993), I: 199-216.
- Janssen, A.M.P.P., 'Katholiek versus protestant in Sittard', *Monografieën uit het land van Sittard* (Sittard, 1998), 12.
- Jonkergouw, A.E.L., *Sittard Gulikse Stad* (Sittard, 1977).
- Knippenberg, Hans, *De religieuze kaart van Nederland* (Assen-Maastricht, 1992).
- Kreukels, J.M.A., *De archieven van de hervormde gemeente Sittard, 1572-1973* (Sittard, 1987).

- Kreukels, J.M.A., 'Dominicanen en Dominicanessen in Sittard in de zeventiende en achttiende eeuw', in P.L. Nève (red.), *Sittard, uit bronnen geput* (Sittard, 1993), I: 329-342.
- Knoors, J.A., 'De hertogelijke controle over de Maas bij Urmond', in P.L. Nève (red.), *Sittard, uit bronnen geput* (Sittard, 1993), I: 271-292.
- Luyn, P.B.N. van, *Stadt Sittardt* (Sittard, 1993).
- Redlich, Otto R., *Jülich-Bergische Kirchenpolitik*, 3 delen (Düsseldorf, 1986).
- Rooden, P. van, *Religieuze Regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam, 1996).
- Schulze, Winfried, 'Der Jülich-Klevische Erbfolgestreit als deutscher und Europäischer Konflikt', in Manuel Hagemann (red.), *Der Jülich-Klevische Erbstreit 1609* (Düsseldorf, 2011), 1-26.
- Simonis A.H., e.a. (red.), *Sittard, historie en gestalte* (Sittard, 1971).
- Spaans, J.W., 'Religious policies in the seventeenth-century Dutch Republic', in R. Po-Chia Hsia en Henk van Nierop (red.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge, 2002), 72-86.
- Ubachs, P.J.H., *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum, 2000).

58

⁵⁸ P.B.N. van Luyn, *Stadt Sittardt* (Sittard, 1993), 106.